

Maciej Ignasiak

Brama Dąbrowska na Nowym Rynku w Wieluniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych

---

Rocznik Wieluński 10, 11-32

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Maciej Ignasiak

BRAMA DĄBROWSKA NA NOWYM RYNKU W WIELUNIU W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNYCH

1. Przedmiot i okoliczności badań

Tytułowy obiekt tzw. Brama Dąbrowska, zwana również Kaliską lub Poznańską, była elementem systemu umocnień obronnych średniowiecznego i nowożytnego Wielunia. Pierwotnie brama ta położona była na zachodnim skraju starego miasta przy wylocie traktu komunikacyjnego biegnącego m.in. do miejscowości wskazywanych w jej nazwach. Zgodnie z przypuszczeniami jej relikty miały znajdować się w obrębie trójkątnego skweru w centralnej części Nowego Rynku, przed wylotem ul. Kaliskiej.

Umocnienia wieluńskie wielokrotnie były przedmiotem badań historyków, architektów i archeologów. Literatura związana z tym tematem jest dość obfita, jednak stan badań nie jest zadawalający ze względu na niewielką ilość dostępnych źródeł¹. Do tej pory wiedza na temat tytułowej Bramy Dąbrowskiej była również skromna. Brakowało podstawowych informacji odnoszących się do początków jej funkcjonowania. Zachowało się jedynie kilka wzmianek pisanych związanych z robotami budowlanymi, pracami ciesielskimi i murarskimi prowadzonymi przy bramie w XVI w. oraz niewiele więcej danych dotyczących późniejszego funkcjonowania i likwidacji założenia².

---

¹ M.in. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973, s. 481 i n.; W. Puget, *Na marginesie artykułu H. Jaworowskiego – przyczynek do dziejów Bramy Krakowskiej w Wieluniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1971, t. XVI, z. 4, s. 344–347; H. Jaworowski, J. Pietrzak, *Problemy urbanistyki i badań terenowych średniowiecznego i nowożytnego Wielunia*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Sieradz 1993, s. 129 i n.; W. Dudak, *Nieznany plan klasztoru Augustianów w Wieluniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2001, t. 46, z. 4, s. 375 i n.

² E. Łopaciński, *Materiały do artystów Płocka, Sieradza i Wielunia z XVI i początku XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, R. XV, nr 3–4, s. 112–114; J. Widawski, *Miejskie mury...*, s. 481 i n.

Nie zachowały się również żadne przekazy ikonograficzne związane z Bramą Dąbrowską. Jedyne znane wyobrażenie jej zarysu pochodzi z planu miasta wykonanego przez Grappowa w 1799 r., powtórzonego następnie w 1879 r. przez Ottomara Wolle-go³. Drobnym uzupełnieniem wiedzy na temat sytuacji terenowej rejonu omawianej budowli jest schematyczny plan średniowiecznej posesji oo. augustianów wyobrażający schody prowadzące na Bramę Dąbrowską⁴ oraz plan części miasta z siedzibą wspomnianego klasztoru z 1822 r. pokazujący strumień, który wypływał wówczas z wnętrza miasta w kierunku zachodnim do fosy obok tejże bramy⁵.

W świetle powyższych informacji dotychczasowa rekonstrukcja umocnień miejskich w rejonie Bramy Dąbrowskiej miała bardzo wątpliwe podstawy⁶. Skorzystanie z metody archeologicznej w celu poszerzenia wiedzy na temat tej budowli i związanych z nią dziejów miasta wydawało się więc jak najbardziej uzasadnione.

Pierwsza okazja zapoznania się z relikami Bramy Dąbrowskiej pojawiła się niespodziewanie 7 X 1998 r. W tym dniu na Nowym Rynku w Wieluniu stwierdzono samowolę budowlaną, w której podjęte roboty ziemne niszczyły relikty domniemanej bramy miejskiej. Po interwencji konserwatora zabytków przeprowadzone zostało przez autora rozpoznanie w obrębie wykopów budowlanych i w założonym wykopie sondażowym. W wyniku tych działań stwierdzono uszkodzenie pozostałości zabytkowej budowli. Sprawę załatwiono polubownie gdyż inwestor zobowiązał się przeprowadzić ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne.

Systematyczne badania wykopaliskowe podjęto w 2000 r. i kontynuowano je w 2001 r. W pierwszym sezonie badania prowadziła Parafia Rzymsko-Katolicka Nawiedzenia NMP a w drugim Urząd Miasta Wielunia. W gestii prowadzących, poza podstawowymi działaniami organizacyjnymi, leżało dysponowanie budżetem, co miało bezpośredni wpływ na zakres prac. Prace badawcze prowadzono we współpracy z muzeum wieluńskim, którego zadaniem było zabezpieczenie dokumentacji i zabytków. Badaniami kierował autor artykułu.

Prace pierwszego sezonu trwały od 29 V do 10 V 2000 r. oraz od 5 IX do 10 X 2000 r. W drugim sezonie prowadzono je od 20 VIII do 19 X 2001 r. równocześnie z pracami budowlano-rekonstrukcyjnymi. Wyniki prac wykopaliskowych na bieżąco udostępniano prof. H. Jaworowskiemu przygotowującemu projekt terenowej ekspozycji obiektu. W 2000 r. wykopaliska prowadzono pod nadzorem konserwatorskim dr J. Pietrzaka z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Od początku prace cieszyły się dużym zainteresowaniem co zaowocowało konkretnymi działaniami pomocowymi. Materiały prezentowano na seminarium archeologii średniowiecznej i nowożytnej prof. L. Kajzera w Instytucie Archeologii UŁ. Wybra-

³ T. Olejnik, *Plany i widoki dawnego Wielunia*, Wieluń 1966; tenże, *Wieluń pod panowaniem pruskim. Indaganda pruska z 1793 r.*, Kalisz 1986, s. 44.

⁴ W. Dudak, *Nieznany plan klasztoru...*, ryc. 2.

⁵ J. Widawski, *Miejskie mury...*, ryc. 235.

⁶ Tamże, s. 493.

ne materiały ceramicznie uprzejmie konsultowali w owym czasie dr A. Andrzejewska z Uniwersytetu Łódzkiego i dr P. Rzeźnik z Uniwersytetu Wrocławskiego. Zespół profesor T. Wiszniowskiej z Zakładu Paleozoologii Instytutu Zoologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego bezpłatnie wykonał opracowanie materiałów kostnych pozyskanych w trakcie badań⁷. Pojawiły się też deklaracje dofinansowania analiz dendrochronologicznych i chemicznych. Duże znaczenie miała pomoc ofiarowana przez pracownię geodezyjną Z. Nowaka, zakład fotograficzny W. Ignasiaka i studenta archeologii J. Wojcieszaka oraz życzliwość okazywana przez obserwatorów. W tym miejscu pragnę podziękować wszystkim wspierającym badania przy Bramie Dąbrowskiej.

Niestety opisanych prac nie udało się doprowadzić do końca w normalnym trybie a nawiązanych kontaktów należyte wykorzystać ponieważ badania zostały przerwane z przyczyn niezależnych od autora, tuż przed ich zakończeniem.

2. Obserwacje archeologiczno-architektoniczne

Celem prac wykopaliskowych było rozpoznanie wszystkich relikwów założenia Bramy Dąbrowskiej z uwzględnieniem przemian chronologicznych. Prace przeprowadzono w 2. etapach. Zadaniem pierwszego z nich, zrealizowanego przy pomocy dużego cięcia krzyżowego, było sprecyzowanie położenia relikwów bramy na dostępnym obszarze i wstępne rozpoznanie stratygrafii. Drugi etap zmierzał do określenia wyglądu, funkcji i chronologii poszczególnych elementów założenia bramnego na podstawie obserwacji przeprowadzonych w serii wykopów szczegółowych w obrębie budowli (rys. 1).

W wykopach prowadzono eksplorację warstwami mechanicznymi lub naturalnymi w zależności od czytelności poziomów. Brak zabezpieczeń i pomp wymusił w wielu przypadkach ograniczenie wykopów do penetracji punktowej. Równocześnie czyszczono korony i lica murów. Warstwy starano się interpretować na bieżąco określając ich związek z odkrytymi relikwami murowanymi. W przypadku murów obserwowano wiązania, przecięcia, rodzaj i układ budulca w licu oraz w koronie a także rodzaj i sposób spoinowania. Jednocześnie wybierano materiał ruchomy przypisując go określonym jednostkom stratygraficznym. Pomagał on datować elementy założenia oraz w różnym stopniu ilustrował jego wygląd i funkcje.

a) wykop I, II i III/2000

Pierwsze cięcie wykonano na linii północ-południe przy pomocy wykopów I/2000 i II/2000. W wykopie I/2000 obserwowano osady fosi miejskiej z dużą ilością szczątków organicznych i ceramiki. W obrębie tego namuliska wystąpiły drewniane belki i słupy. W piasku calcowym (strop 175,60 m n.p.m.) poniżej koryta fosi osadzone były

---

⁷ T. Wiszniowska, P. Socha, K. Stefaniak, *Szczątki kostne zwierząt ze stanowiska archeologicznego przy Bramie Kaliskiej na Nowym Rynku w Wieluniu, woj. łódzkie*, Wrocław 2001 – mpis w posiadaniu autora.

dwie równoległe ściany (*M*)⁸, rozpoznane wstępnie jako ograniczenia przejazdu budowli bramnej. Były one wykonane z łamanego białego wapienia z dodatkiem eratyków i małych cegieł (ok. 6,5 na 12 na 25 cm) na zaprawie wapiennej. Grubość ścian wynosiła ok. 1 m. Pomiędzy nimi wystąpiło poprzeczne, nie przewiązane, przemurzenie (*N*), o podobnej strukturze, z otworami po poziomych belkach, osadzone na słupach. Poziom posadowienia stop murów zewnętrznych, ze względu na napływającą wodę, jedynie oszacowano na ok. 175 m n.p.m. W górnych częściach murów widoczne były miejscowe wylewki zaprawy z odcisniętymi deskami szalunku wykorzystanego podczas budowy. Przestrzeń pomiędzy murami była wypełniona warstwami zasypiskowymi częściowo pograżonymi w namulisku fosy. Powyżej tych nawarstwień, środkiem, równoległe do murów zewnętrznych, biegł bruk (*P*) przykryty z kolei warstwami destrukcyjnymi. Na zewnątrz murów w namulisku fosy wystąpił pograżony rumosz kamienny a powyżej piaskowo-gruzowe zasypiska stanowiące zewnętrzne wzmocnienie budowli (*S*).

W wykopie II/2000 obserwowano – prostopadły do odkrytych murów – brzeg fosy z pozostałościami drewnianego wzmocnienia podstawy wału (*B*). Powyżej wystąpiły zasypiska związane z rozbudową a następnie destrukcją węzła bramnego, w których osadzone były późnonowożytnie przybudówki (*W*) i towarzyszący im bruk z rynsztokiem (*Z*).

Wykop III/2000 zlokalizowany został równoległe do przejazdu bramnego a prostopadłe do spodziewanego wału i muru obronnego. W wykopie odsłonięto skraj fosy (*A*), poziom próchnicy pierwotnej z licznymi ułamkami naczyń pradziejowych i późnośredniowiecznych, warstwy wału (*B*), mur miejski (*J*) osadzony w rozsypisku wału i późnonowożytnie przybudówki (*W*). W próchnicy pierwotnej pod wałem znaleziono szkielet konia. W jamie z kośćmi i w nawarstwieńcach wału wystąpiły pojedyncze fragmenty późnośredniowiecznej ceramiki.

Odsłonięty mur obwodowy (*J*) miał grubość 1,7 m. Wykonany był z łamanego rudawego kamienia na zaprawie wapiennej. Powyżej poziomu budowlanego od strony fosy kamienie tworzyły regularne warstwy i miały dość ujednolicone wymiary (30 na 20 cm) a w jądrze miały układ luźny i były obficie zalane zaprawą. Stopa muru znajdowała się wyjątkowo płytko, bo na poziomie próchnicy pierwotnej stanowiącej podstawę wału (ok. 177 m n.p.m.). Wkop fundamentowy o głębokości ok. 0,8 m wykonano w warstwie destrukcyjnej wału. Między wałem a murem odłożył się poziom budowlany.

W wykopie III/2000 ujawniono późnonowożytnie wkopy piwniczne futrowane ściankami z rudawego kamienia na zaprawie glinianej oraz jeden późnonowożytny płytki fundament z kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej.

b) odkrywka

W oparciu o wyniki prac przeprowadzonych w wykopach opisanych powyżej, prawie nad całą badaną budowlą wyznaczono szerokopłaszczyznową odkrywkę. Przy zach-

⁸ Duże litery w nawiasach przy elementach budowli odpowiadają oznaczeniom tychże elementów na załączonych ilustracjach.

wanych świadkach ziemnych z obszaru tego usunięto mechanicznie część najmłodszych warstw zasypiskowo-wyrównawczych. Odkrywka ujawniła szereg struktur murowanych, które określono jako hipotetyczny: mur obwodowy (*I, J*), budowlę wieżową (*E*) z przyporami (*F*), dwuczęściową szycę wjazdową: starszą – umownie nazwaną pierwotną (*H-K* i *G-K*) i młodszą – zwaną dalej wtórną (*M*) oraz bliżej nieokreślone murki. W obrębie odkrywki założono serię wspominanych wykopów szczegółowych opisanych poniżej.

c) wykop IV/2000

Wykop założono w narożniku powstałym w wyniku połączenia południowej ściany przedbramia I z murem obwodowym. W wykopie tym obserwowano warstwy wewnętrznego czoła wału (*B*) oraz wzajemną relację muru obwodowego (*J*), południowo-wschodniego węgara bramy (*H*) i południowej ściany przedbramia I (*L*). Stwierdzono brak przewiązania między wymienionymi murami (fot. 5). W poziomie próchnicy pierwotnej wystąpiła duża jama.

d) wykop V/2000

Wykop ten przeciął wewnątrz budowli wieżowej (*E-I*). W wykopie odnotowano resztki próchnicy pierwotnej, dwa kolejne poziomy budowlane, warstwę użytkowo-destrukcyjną oraz najmłodszą warstwę wyrównawczo-zasypiskową. Ponadto obserwowano lica ścian i narożniki: N-E – bez przewiązania (fot. 3), N-W, S-W i S-E z przewiązaniem oraz wymuszony „styk” południowo-wschodniego węgara ze wschodnią ścianą budowli wieżowej – murem obwodowym (*I*) (fot. 4).

e) wykop VI, XI, X/2000 i VIII/2000-01

Wykop VI/2000 wykonano w narożniku utworzonym przez zachodnią ścianę budowli wieżowej (*E*) i północny – jak się wtedy wydawało – mur szyi pierwotnej od strony zewnętrznej przejazdu. W wykopie zidentyfikowano przyporę południowo-zachodnią budynku wieżowego (*F*). Później uzupełniono go wykopem XI/2000 doprowadzonym do północno-zachodniej przypory (*F*) i wykopem X/2000 obejmującym już na pewno północno-zachodni węgar przedbramia I (*K*). Wykopy ujawniły młodszą chronologię muru przedbramia I i oddzielne wcześniejsze jednofazowe wykonanie ściany budowli wieżowej z przyporami. Obserwowano też warstwy wału przecięte przez wkop fundamentowy i dół posłupowy związane z budową zachodniej ściany budowli wieżowej oraz nakrywający je trójkąt budowlany.

Wykop VIII/2000, założony na przedłużeniu X/2000 po północnej stronie, przy połączeniu ściany szyi pierwotnej (*K*) z wtórną (*M*), potwierdził dostawienie ściany szyi wtórnej do skutego lica frontowego węgara szyi pierwotnej (fot. 7). Styk faz posadowiony był na głębokości ok. 155 m n.p.m. W wykopie obserwowano także rząd pionowych słupów na styku nasypu wału z fosą oraz wkop fundamentowy pod północno

– wschodni węgar szyi pierwotnej. W 2001 r. specjalnie powrócono do wykopu w celu pozyskania próbek drewna z palisady do badań dendrochronologicznych.

f) wykop VII/2000

Założono go w narożniku utworzonym przez północną ścianę budowli wieżowej (*E*) i mur obwodowy poprowadzony w kierunku północnym (*I*). Potwierdzono w ten sposób brak przewiązania między wspomnianymi murami. Ponadto odnotowano resztki nasypu wału z warstwą spalenizny i sprasowanego drewna nad poziomem próchnicy pierwotnej.

g) wykop IX, XIII i XIV/2000

Wykopy te wykonano na zewnątrz wschodniej ściany budowli wieżowej od węgara (*G*) do ujścia muru obwodowego (*I*) pod ulicę od północy. Stwierdzono jednoczesowe wykonanie węgara (*G*) i narożnika budowli wieżowej (*E*), potwierdzono rozwarstwienie między wspomnianym narożnikiem a dalszym murem (*I*) w postaci pionowego wymuszonego szwu i wykonanie dalszego muru budowli wieżowej z fragmentem obwodu obronnego w oddzielnej akcji budowlanej. W wykopach obserwowano poziom próchnicy pierwotnej z jamą pradziejową, warstwę sprasowanej mierzwy z drewnem (zmurzała dranica) szary piasek, poziomy budowlane wspomnianych murów oraz warstwy gruzów i współczesne warstwy wyrównawcze.

h) wykop XII/2000

Założono go w południowo-zachodnim narożniku odkrywki na zewnątrz bocznej budowli (*R*) przylegającej do południowej ściany zachodniego krańca szyi wtórnej (*M*). W wykopie obserwowano dostawienie tejże budowli do ściany szyi przejazdowej i następujące warstwy: calec w postaci piaszczystego wyniesienia terenu, namulisko fosy, platformę z łupanego kamienia wapiennego tworzącą poziom budowlany przy fundamencie wzmiankowanej powyżej bocznej budowli (*R*) oraz jej poziom destrukcyjny z ceramiką późnonowożytną i fragmentami karpiołek. Całość przykryta była grubą warstwą zasypiskowo-wyrównawcza.

i) wykop XVI/2000

Wykop wykonany został z boku mostu (*O*) i wylotu przepustu w połowie długości szyi wtórnej (*M*). Stwierdzono tu brak przewiązań między murami szyi wtórnej, mostu i przepustu, obecność cieku wodnego (namulisko), gruzowe warstwy zasypiskowe oraz wkop pod współczesny rurociąg sanitarny powielający przebieg światła mostu i przepustu. Całość przykryta była warstwą próchnicy współczesnej.

j) wykop XV/2000

Założono go przy profilu zachodnim odkrywki, w końcowej części szyi wtórnej (*M*). Obserwowano tam warstwy zbliżone do znanych z wykopu I/2000. Poziom calca wystąpił tu na wysokości 175,50 m n.p.m. Nad nim zalegała metrowa warstwa czarniawej zbitej mierzwy odpowiadająca namulisku fosy. W warstwie tej zachował się drewniany słup.

k) wykop I /2001

Wykop ten zlokalizowany był w zachodniej części przejazdu szyi pierwotnej (*H-K* i *G-K*). Zastosowano tam krzyżowe cięcie wnętrza budowli. W wykopie wyodrębniono następujące poziomy w kolejności od dołu: calec, próchnicę pierwotną w postaci czarniawego „tłustawego” piasku (ok. 177,30 m n.p.m.), warstwy piasków nasypowych wału z wkopem fundamentowym pod mur budynku wieżowego od północy i z niecką przejazdową wypełnioną nieregularnym brukiem z eratyków od południa (ok. 177,70 m n.p.m.), poziom wyrównawczy z trójkątem budowlanym po budowie budynku wieżowego pokryty prawdopodobnie drewnianym poziomem jezdny z tego okresu. Warstwy te były przecięte przez szerokoprzestrzenny wkop pod zachodnie węgary (*K*) i łączący je próg szyi pierwotnej. Zasypano tego wkopu, zawierające sporo ceramiki późnośredniowiecznej, przechodziło w warstwy wyrównawcze wypełniające przejazd do odsłoniętej korony muru. W opisanym wkopie tuż przy zachodnim progu szyi pierwotnej znajdował się kolejny młodszy wkop budowlany pod nadbudowany mur (*N*) łączący ściany szyi wtórnej (*M*) na styku z szyją pierwotną.

W wykopie I/2001 obserwowano mury fundamentowe z kamieni wapiennych na zaprawie wapiennej: wieży (*E*) od północy (stopa ok. 176,80 m n.p.m.), samodzielnie wybudowany północno-zachodni węgar (stopa ok. 176 m n.p.m.) i południowo-zachodni węgar (*K*) (stopa 176,50 m n.p.m.) wykonane w wykopie szerokoprzestrzennym oraz murek progowo-oporowy łączący wspomniane węgare na brzegu fosy (fot. 8), południową ścianą szyi pierwotnej (*L*) wymurowaną we wykopie wąskoprzestrzennym z poziomu „spalenizny” pokrywającej warstwy jezdne i posadowionej dużo płycej niż południowo-zachodni węgar (stopa 177,60 m n.p.m.).

l) wykop III/2001

Zlokalizowano go w przedniej części wyjazdu szyi pierwotnej od strony wschodniej przy węgarze S-E. W wykopie obserwowano konstrukcję tego węgara (*H*) oraz następujące nawarstwienia od dołu: calec, warstewki piasku z węgielkami (poziom ok. 177,10 m n.p.m.), nieregularny bruk z eratyków (177,40 m n.p.m.), warstwy wyrównawcze różnokolorowego piasku, sprasowaną organiczną czarno-brunatną warstewkę z resztkami drewna zanikającą ku wnętrzu przejazdu, kolejne warstewki piasku, warstwę kamieni wapiennych z resztkami drewna w stropie będące prawdopodobnie poziomem

budowlanym z pozostałością belki progowej obserwowanej we wnęce węgara, kamienie wapienne z piaskiem, gruz wapienny i wkop słupowy w profilu S.

Obserwowany węgar (stopa ok. 176,90 m n.p.m.) wykonany był z kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej. Posiadał nieznaczną odsadzkę w poziomie rozpoznanym jako budowlany. Powyżej odsadzki znajdowała się pozostałość wnęki na belkę progową bramy z gniazdem dla bieguna wrót.

m) wykop IV/2001

Wykop IV/2001 zlokalizowany był na zewnątrz muru obwodowego na styku południowo-wschodniego węgara (*G*) z murem obwodowym (*J*). Węgar posadowiony był głębiej niż mur obwodowy (stopa ok. 177,20 m n.p.m.). Węgar posiadał w narożniku południowo-wschodnim „półkę” powstałą w wyniku skucia jego części, na którą nasadzono mur obwodowy w celu wzmocnienia połączenia (fot. 6). Mur wykonany był z kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej. W wykopie nad calcem widoczna warstwa szarego piasku ze „spalenizną” i pojedynczymi kamieniami eratycznymi (poziom ok. 177,50 m n.p.m.), różnobarwne warstwy wyrównawcze piasku oraz wylewka wapienna na stłuczce z kamienia wapiennego (poziom budowlany ok. 178 m n.p.m.). Powyżej odnotowano kolejne warstwy wyrównawcze szarego piasku z węgielkami, próchnicę z gruzem i bruk nowożytny.

n) wykop II/2001

Wykop II/2001 zlokalizowany był między zachodnim murem progowym szyi pierwotnej a wewnętrzną przegrodą szyi wtórnej (*N*) w ramach ograniczonych murami szyi wtórnej (*M*). Stratygrafia nie odbiegała od tej zarejestrowanej w wykopie I/2000 (calec na poziomie 175,60 m n.p.m.). W namulisku fosy odnotowano również serię słupów. Wyraźniejszy był jedynie poziom destrukcyjny z węglami drzewnymi w namulisku związany ze starszą budowlą i poziom budowlany związany z rozbudową szyi wtórnej. W warstwie zasypiska wnętrza nowej budowli – szyi wtórnej wystąpiło wyjątkowo dużo ceramiki. Konstrukcja bocznych murów była wyraźnie dwufazowa. Mury starszego przedbramia (*K*) były skute a na powstałe strzępia nałożono młodsze ściany szyi wtórnej (*M*). Wszystkie elementy murowane wykonane były z kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej. Mury fazy starszej wykonane były z ciemniejszego, żółtawego kamienia wapiennego natomiast mury fazy młodszej z żółtawego i białego kamienia wapiennego z domieszką eratyków.

o) wykop VI/2001

Wykop VI/2001 wyznaczono przy wewnętrznym murowanym moście (*O-U*) w połowie szyi wtórnej. Obserwowano w nim namulisko fosy z słupami, wkop fundamentowy pod mur mostu, zasypiska budowlane oraz bruk z podsypką (*P*).

---

p) wykop VII/2001

Wykop VII/2001 – miał charakter odkrywki ulokowanej w pobliżu domniemanego wylotu szyi wtórnej. Wykonano go mechanicznie i dość pospiesznie ze względu na zagrożenie runięciem żeliwnej latarni stojącej na badanym murze. W wykopie uchwycono południową ścianę szyi wtórnej (*M*) oraz poprzeczne przemurowanie od wnętrza przejazdu będące prawdopodobnie ograniczeniem wylotu z budowli (*N*).

r) wykop V/2001

Wykop V/2001 zlokalizowany był od południowej strony miejsc połączenia szyi pierwotnej (*K*) z szyją wtórną (*M*) w obrębie przejścia czoła wału w fosę. Zarejestrowano w nim wkop fundamentowy pod mur szyi pierwotnej w obrębie wału i poziom budowlany oraz warstwy zasypiskowe związane z budową, przebudową i niwelacją wału.

3. Wyniki badań terenowych

W trakcie badań wykonano pełną dokumentację rysunkową i fotograficzną. Zebrano materiał zabytkowy oraz próbki drewna i zapraw. Łącznie materiał zabytkowy z badań Bramy Dąbrowskiej liczył ok. 5,5 tys. ułamków ceramiki naczyniowej (rys. 5), ok. 70 fragmentów kafli, 230 przedmiotów metalowych, 115 ułamków przedmiotów szklanych, 36 fragmentów przedmiotów skórzanych oraz pojedyncze zabytki drewniane, ceglane i kamienne. Zbiór uzupełniły kości zwierząt konsumpcyjnych i szkielet konia. Całość zbioru podzielono według kolejnych 97 jednostek inwentarza odpowiadających konkretnym eksplorowanym warstwom naturalnym i mechanicznym uwzględnionym w dokumentacji⁹.

W oparciu o analizę wzajemnych układów nawarstwień ziemnych oraz struktur muryowanych zrekonstruowano przemiany zachodzące w obrębie węzła Bramy Dąbrowskiej. Wyodrębniono pięć głównych faz rozwojowych badanego obszaru. W kilku przypadkach zasygnalizowano dodatkowe podfazy. Starano się też poszczególne etapy rozwoju założeń umieścić w przedziałach czasowych. Niewiele pomogły tu skromne źródła pisane. Względna chronologię oparto głównie na materiale ceramicznym. Analizując ceramikę brano pod uwagę cechy wykazujące pewną czułość chronologiczną tj. formę naczynia, sposób zdobienia i w mniejszym stopniu technologię. Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że precyzję datowania zmniejszyła dodatkowo fakt pogranicznego położenia Wieluń. Poziomem lokalnej wytwórczości ceramicznej mógł on zbliżyć się do Śląska lub Polski centralnej za czym kryło się z kolei zaawansowanie lub opóźnienie, i wiążące się z nimi znaczne wahnięcia chronologiczne co podkreślali również konsultanci. Niestety nie ma na razie dobrze datowanego innego lokalnego materiału do porównania.

Od czasu przeprowadzenia badań terenowych, w miarę postępu analizy zebranego materiału, ustalenia ulegały pewnym korektom. Wynik ten może jeszcze zostać uści-

---

⁹ Materiały ruchome będą przedmiotem oddzielnego artykułu.

ślony po ewentualnym wykonaniu analiz pobranych próbek drewna dostarczających dat bezwzględnych lub znalezieniu podobnej ceramiki lepiej datowanej w innych miejscach.

a) faza I

Faza ta wiąże się z istnieniem pierwszych umocnień drewniano-ziemnych. Poprzeżdało ją nieobronne osadnictwo średniowieczne rozpostarte na naturalnym wyniesieniu ulokowanym nad terenem podmokłym, pociętym drobnymi ciekami zapewne tworzącymi czasowo płytkie rozlewiska. Fazę I rozpoznano tylko częściowo. Nie odnaleziono drewnianych pozostałości bramy. Zapewne zniszczono je w czasie późniejszych działań budowlanych prowadzonych w obrębie przejazdu. Nie można było także jednoznacznie powiązać odnalezionych słupów z najstarszym mostem ze względu na brak badań dendrochronologicznych. Zidentyfikowano natomiast fosę (A), wał (B) i przejazd bramny (C) (rys. 2 : I).

Na podstawie przeprowadzonych obserwacji można wnioskować, że działania budowlane fazy I skierowane były na maksymalne wykorzystanie warunków terenowych dla celów obronności przy minimalnym nakładzie środków. Polegało to na przycięciu skraju wyniesienia, na którym znajdował się teren miejski. Uformowano w ten sposób wysoki brzeg, z urobku usypano dodatkową przeszkodę pionową w postaci wału i przy okazji częściowo uporządkowano przepływ okolicznych cieków. Porównanie bezwzględnych wysokości pierwotnego obniżenia wzdłuż ulicy Zamenhofs i w obrębie ulicy Kaliskiej pozwala wnioskować, że teren z tej strony był niski i podmokły. Gromadzona woda raczej nie mogła utworzyć głębokiego i szerokiego koryta bez dodatkowego jej spiętrzenia. Mógł istnieć co najwyżej płytki nieregularny rów tworzący błotniste rozlewiska. Sytuacja ta zmieniła się po późniejszym utworzeniu domniemanego drugiego wału i budowie tamek młyńskich¹⁰.

Zarejestrowana pozostałość wału ziemnego z fazy I miała szacunkową szerokość dochodzącą do 10 m. Przy obu jego krawędziach stwierdzono ślady bliżej nie określonych konstrukcji wzmacniających. Wał miał układ liniowy i łukowato dochodził do strumienia wypływającego z miasta od północnej strony przejazdu bramnego. Zapewne wylot strumienia zabezpieczały jakieś specjalne konstrukcje drewniane ukryte obecnie pod ulicą.

U podstawy wału od strony miasta zaobserwowano skromną warstewkę spalenizny, która raczej nie powstała w wyniku jakiejś większej katastrofy związanej z destrukcją wału. W wyniku pożaru mogło jednak ulec zniszczeniu wzmocnienie czoła wału co skutkowało obsunięciem się części nasypu.

Z fazą I związane były też pozostałości nieregularnego bruku z eratyków odkrytego w nieckowatej przerwie wału zajętej później przez przedbramie I. Nie można zrekon-

¹⁰ Drugiego wału można dopatrywać się w groblach pod ulicami Kopernika, Zamenhofs i Reformacką, jednak ich datowanie i konstrukcja nie udało się określić. Natomiast w czasie nadzorów prowadzonych przez autora przy budowie kolektora sanitarnego wzdłuż ul. Kopernika rozpoznano umocnienie zewnętrznej burty fosy.

struować szerokości brukowanego przejazdu ponieważ jedną jego krawędź zniszczył wkop fundamentowy pod południową ścianę szyi pierwotnej z fazy II. Można jedynie przypuszczać, że przejazd ten nie przekraczał 3 m szerokości.

Zebrany zbiór ułamków naczyń pozwala datować powstanie budowli fazy I na okres od schyłku XIII w. do połowy XIV w. Choć warstwę pożarową chciałoby się łączyć z wielkim pożarem miasta w 1335 r.¹¹ to jednak, do chwili uzyskania precyzyjnego datowania warstwy, należy mieć na uwadze fakt, że mogła ona mieć związek z każdym innym pożarem.

b) faza II

W fazie tej nastąpiła budowa umocnień murowanych powielających umocnienia drewniano-ziemne. Rozbudowa murowanego założenia była rozłożona w czasie i odbywała się w kilku etapach lub podfazach (rys. 2 : IIa, IIb, IIc). Wszystkie budowle wykonane były z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej. W poziomach destrukcyjnych znaleziono obok kamieni łamanych również eratyki, nieliczne fragmenty zwykłych cegieł „gotyckich” i tzw. zendrówek z wykończeń architektonicznych oraz dachówki korytkowe typu mnich – mniszka, w kilku przypadkach zdobione zieloną polewą. W fosie przed wrotami szyi pierwotnej znaleziono również fragment starannie obrobionego ciosu wapiennego pochodzącego prawdopodobnie z odrzwi bramy i element żelazny przypominający ząb brony.

Najstarszym odkrytym elementem związanym z fazą II była budowla wieżowa (fot 1). Na poziomie fundamentowym składała się z dwóch części. Jedną część stanowił szeroki na ok. 2,8 m, płytko posadowiony mur (*I*) od wschodu. Mur ten biegł dalej za budowlą wieżową nad sąsiednim strumieniem już jako mur obwodowy. Druga część to pomieszczenie wkopane w wał na styku z krańcem wspomnianego muru (*I*) ograniczone – wykonanymi w jednej akcji budowlanej – ścianami od południa, zachodu i północy (*E*), wraz z przyporami (*F*) od zachodu i przyporą-węgarem bramy (*G*) od południa.

W fazie II wybudowano także drugi południowy węgar (*H*) bramy w linii wschodniego muru budowli wieżowej (*I*). Logika podpowiada, że powinien on być postawiony równocześnie z pierwszym węgiem (*G*) ale nie jest to pewne, ponieważ element ten wykazywał nieco inne cechy konstrukcyjne. Następnie, zapewne z kolejnym opóźnieniem, przeciągnięto ku południowi kurtynę muru obwodowego (*J*) o grubości 1,7 m.

W ostatnim akcie fazy II wybudowano starszą szyję wjazdową – przedbramie I (*H-K*, *G-K*) tj. ścianę południową o szerokości 1,7 m z poszerzonym przyporowatym węgiem na skraju fosy, progiem na jej brzegu i podobnym węgiem dostawionym do przypory (*F*) budynku wieżowego (*E*). Całość szyi pierwotnej miała długość 13 m i szerokość ok. 4,5 m z czego sam wjazd i wyjazd nie przekraczał 2,5 m (fot 1).

Datowanie fazy II w oparciu o ceramikę zamyka się w szerokim przedziale od XIV do XV w. z możliwością przesunięcia datowania najmłodszych elementów nawet w po-

¹¹ T. Olejnik, *Leksykon Miasta Wielunia*, Wieluń 2007, s. 244.

czątki następnego stulecia. W oparciu o materiał ceramiczny, następstwo chronologiczne budowli wieżowej względem wału ziemnego oraz powszechne łączenie murowanych inwestycji kazimierzowskiej z połową XIV w. datowanie najstarszego elementu fazy II wypada odnieść do szerokiego horyzonty połowy XIV w. W drugim poziomie budowlanym wieży wystąpił bardziej zaawansowany materiał pozwalający na stwierdzenie o jej późniejszej, jeszcze średniowiecznej, przebudowie. Z kolei powstanie fragmentu południowego muru obronnego (*J*) datować można nielicznym ale wyraźnie bardziej zaawansowanym materiałem ceramicznym na okres po wzniesieniu budynku wieżowego tj. na 2. połowę XIV lub nawet XV w. Najmłodszym elementem węzła bramnego z końca fazy II jest szyja wjazdowa – przedbramie I (rys. 2 : IIc).

c) faza III

Faza III objęła przebudowę umocnień w okresie wczesnonowożytnym polegającą na wykonaniu budowli przejazdowej stanowiącej przedłużenie pierwotnej szyi bramnej w kierunku zachodnim, nazwanej wtórną szyją przejazdową lub przedbramie II (fot. 2). Faza ta, ze względów technicznych (głębokie posadowienie reliktyw, woda) i ograniczeń przestrzennych (nawierzchnia ulicy) została rozpoznana w mniejszym stopniu.

W skład elementów założenia z tego okresu wchodziła grobla wjazdowa ujęta w murowane skrzynie (*M-N*) wzmocniane słupami i belkami w posadach, przedzielona w połowie murowanym mostem (*O*) i obsypana dodatkowo gruzem, kamieniami i ziemią łagodnie przewężającymi fosę (*S*) (rys. 2 : III). Część drewnianych elementów była zapewne pozostałością starszego mostu, którego linię szyja wtórna powielala. Być może most ten był czynny do końca budowy, a potem stopniowo likwidowany przez zasypanie skrzyń grobli. Najpewniej wewnętrzną przejazdową przestrzeń szyi wtórnej osłaniały mury a wylot zaopatrzony był w zewnętrzne wrota. Wylot wzmocniały – niestety słabo rozpoznane – przypuszczalnie dwie boczne przybudówki (*R*), które mogły pełnić funkcję przypór ale również dodatkowego dzieła obronnego czy klatki schodowej. Na powierzchni grobli ułożony był bruk o szerokości ok. 3 m. Cały przejazd miał szerokość 6 m a razem z murami 8 m przy całkowitej długości ok. 24 m.

Cała przejazdowa szyja wtórna mogła pełnić funkcje dzieła obronnego zbliżonego do barbakanu, głęboko wysuniętego w pozycje potencjalnego agresora i jednocześnie flankującego boczne linie umocnień. Ponieważ zarejestrowano jedynie bardzo zniszczone partie fundamentowe możliwa jest również, choć dużo mniej prawdopodobna, interpretacja budowli jako mocno rozbudowanej grobli – mostu o słabszych walorach obronnych.

W fazie III zapewne też przebudowano lub remontowano część starszych elementów ale brak precyzyjnych danych na ten temat. Być może w tym czasie w wieży wykonano dolne wejście (*T*).

Datowanie fazy III oparte jest na licznych materiałach zabytkowych z budowlanego zasypiska grobli. Pozwala on oszacować przedział chronologiczny powstania tych warstw

na okres od schyłku XVI w. po zaawansowany wiek XVII, co upoważnia do szukania czasu budowy szyi wtórnej w horyzoncie przełomu tych wieków.

d) faza IV

Faza IV objęła zmiany destrukcyjne obiektu pod koniec XVII i w XVIII wieku. Miasto w tym czasie znacznie podupadło. Nie było pieniędzy na remonty i modernizację umocnień. W tym okresie urządzenia obronne nie miały też już większego znaczenia militarnego a jedynie porządkowe wyznaczając przestrzeń miejską. W Indagandzie pruskiej z 1793 r. czytamy, że miasto *posiada mury i bramy, które jednak znajdują się w bardzo złym stanie*¹². Zmiany w obrębie bramy w tej fazie polegały na częściowej rozbiórce walącego się przedłużenia szyi, budowie nowej nawierzchni oraz przybudówek gospodarczych i mieszkalnych (*W*). Na planach z początku XIX wieku widoczny jest trakt drogowy obstawiony pojedynczymi budynkami zapewne wykorzystującymi częściowo starsze fundamenty i partie murów. W tej fazie podsypano gruzem i ziemią trakt drogowy tworząc w ten sposób szeroką groblę powielającą przebieg szyi wtórnej. Wykonano także nowy most (*U*) nad przewężeniem fosy¹³ (rys. 2 : IV; fot. 2).

e) faza V

W fazie tej nastąpiła zmiana funkcji miejsca. Najpewniej po pożarze miasta w 1856 r.¹⁴ zlikwidowano pozostałości założenia oraz stopniowo redukowano zabudowę prywatną aż do budowy regularnego rynku około poł. XIX w.

5. Zakończenie

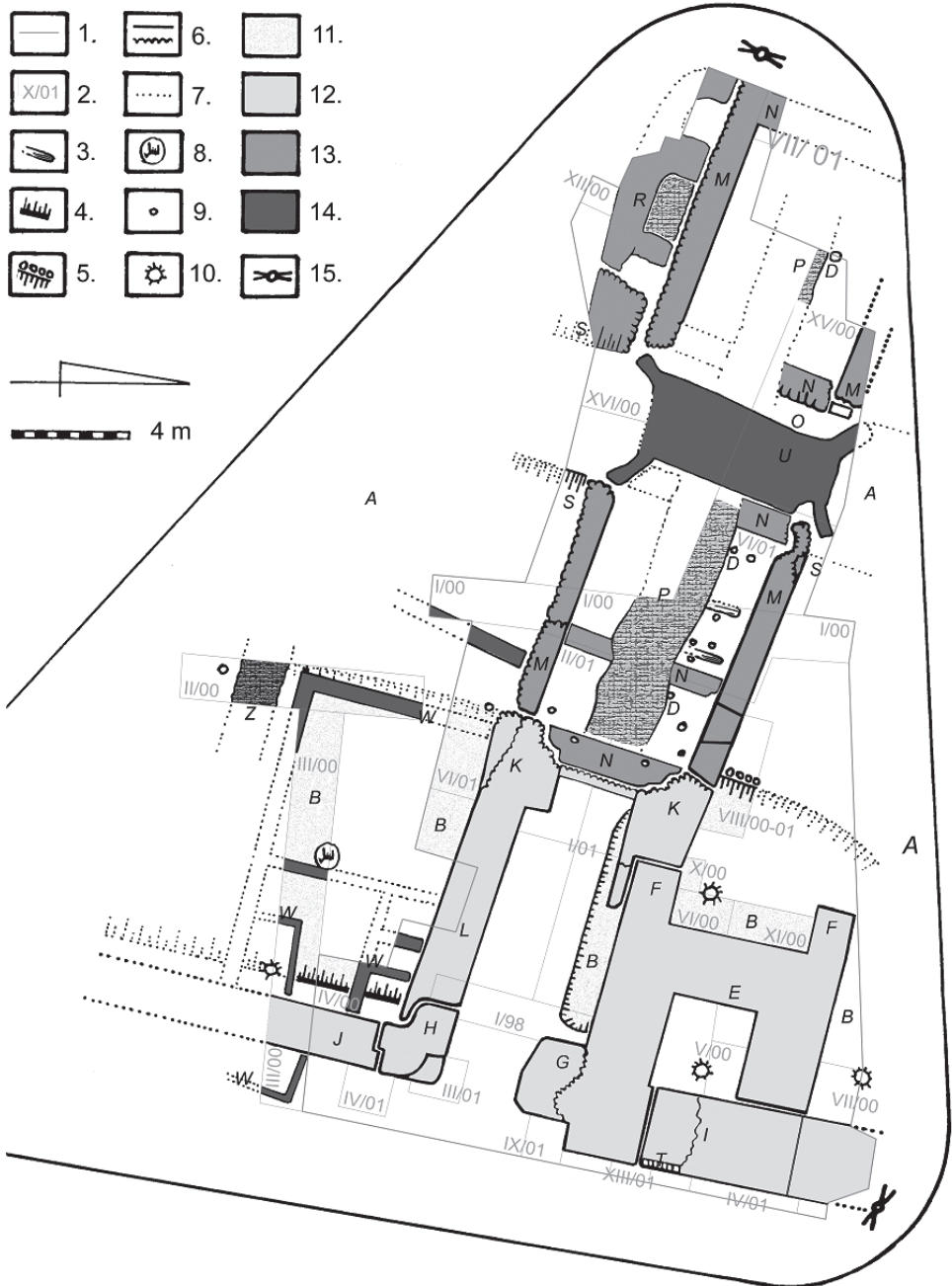
Odkryte pozostałości Bramy Dąbrowskiej stanowiły dość dobrze zachowany fragment dawnych fortyfikacji wieluńskich. Na badanym stanowisku ujawniono szereg przemian budowlanych wspianiale ilustrujący rozwój umocnień. Na szczególną uwagę zasługuje: wał ziemny dotychczas nie rejestrowany tak wyraźnie w Wieluniu, unikatowe rozwiązanie bramne polegające na pierwotnym wybudowaniu budowli wieżowej flankującej boczną bramę umieszczoną w linii obwodu obronnego i ciekawy materiał zabytkowy.

Przeprowadzone badania archeologiczne ujawniły różnice między tym co odkryto a dotychczas proponowanymi rekonstrukcjami i jednocześnie wskazały nowe kierunki dalszych poszukiwań. Ze smutkiem należy tu jednak przyznać, że uzyskane datowanie nowej rekonstrukcji oparte wyłącznie na metodzie wykopaliskowej pozostanie jedynie ramowym i ogólnym, pozwalającym na dość swobodne interpretacje. Wypada mieć nadzieję, że w przyszłości nastąpi doprecyzowanie chronologii przy wykorzystaniu nowoczesnych metod fizyko-chemicznych.

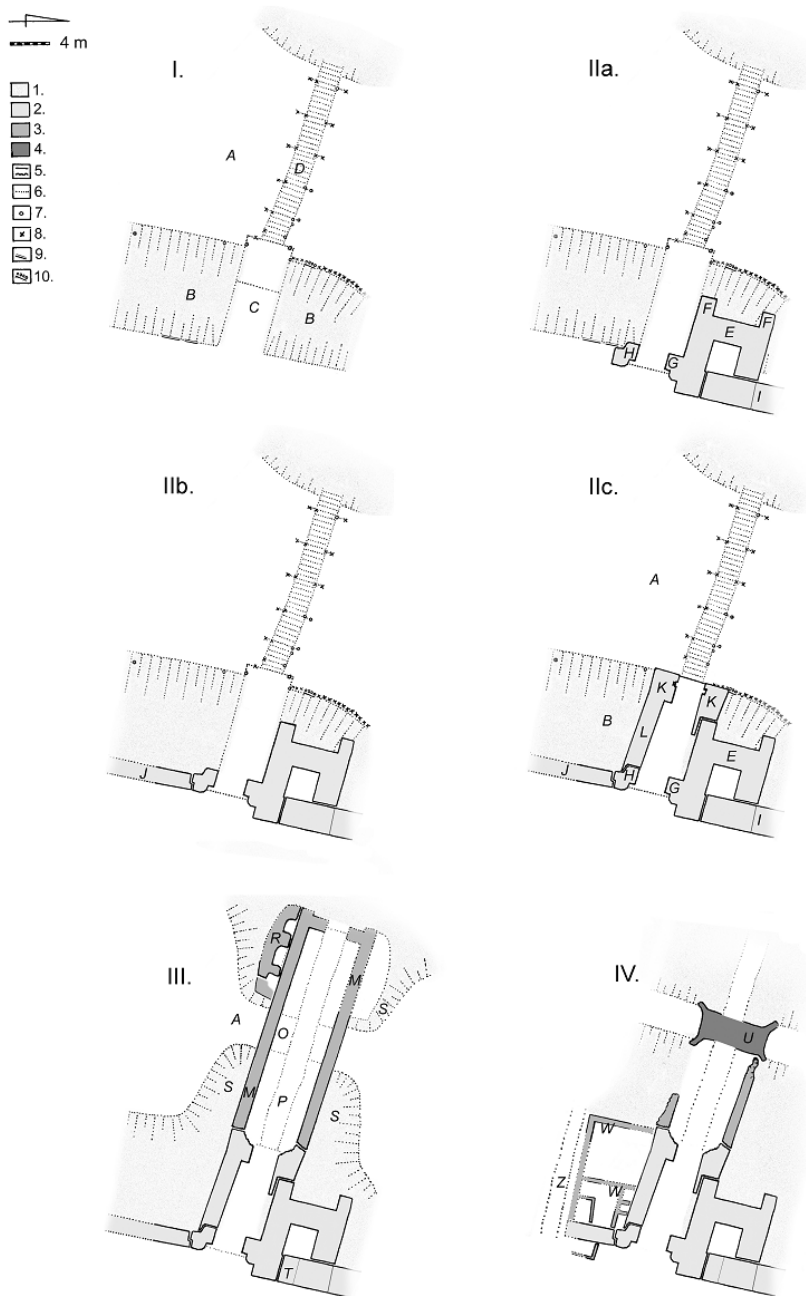
¹² T. Olejnik *Wieluń pod panowaniem pruskim...*, s. 8.

¹³ Stan ten przedstawiony został na planie Grappowa, gdzie widoczna jest skrócona szyja wtórna i grobla z mostkiem.

¹⁴ T. Olejnik, *Wielki pożar Wielunia 18 czerwca 1858 roku*, „Rocznik Wieluński” 2008, t. 8, s. 183–191.

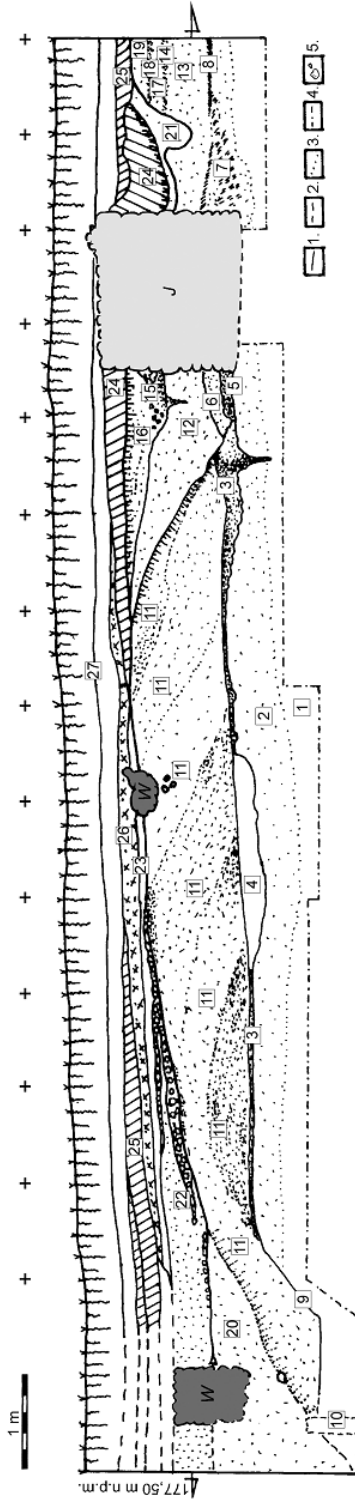

Rys. 1. Plan sytuacyjny przedstawiający rozmieszczenie odkrytych reliktów Bramy Dąbrowskiej z zaznaczeniem wykopów i odkrywek w obrębie centralnego skweru Nowego Rynku w Wieluniu. Oznaczenia symboli: 1 – granice wykopów, 2 – numery wykopów, 3 – belki, 4 – szalowanie czoła wału, 5 – palisada, 6 – lica i przebiegi obserwowane, 7 – linie rekonstruowane, 8 – jama ze szkieletem konia, 9 – słupy, 10 – wkopy po słupach, 11 – obserwowane warstwy wału fazy I, 12 – faza II, 13 – faza III, 14 – faza IV, 15 – latarnie (oprac. M. Ignasiak).

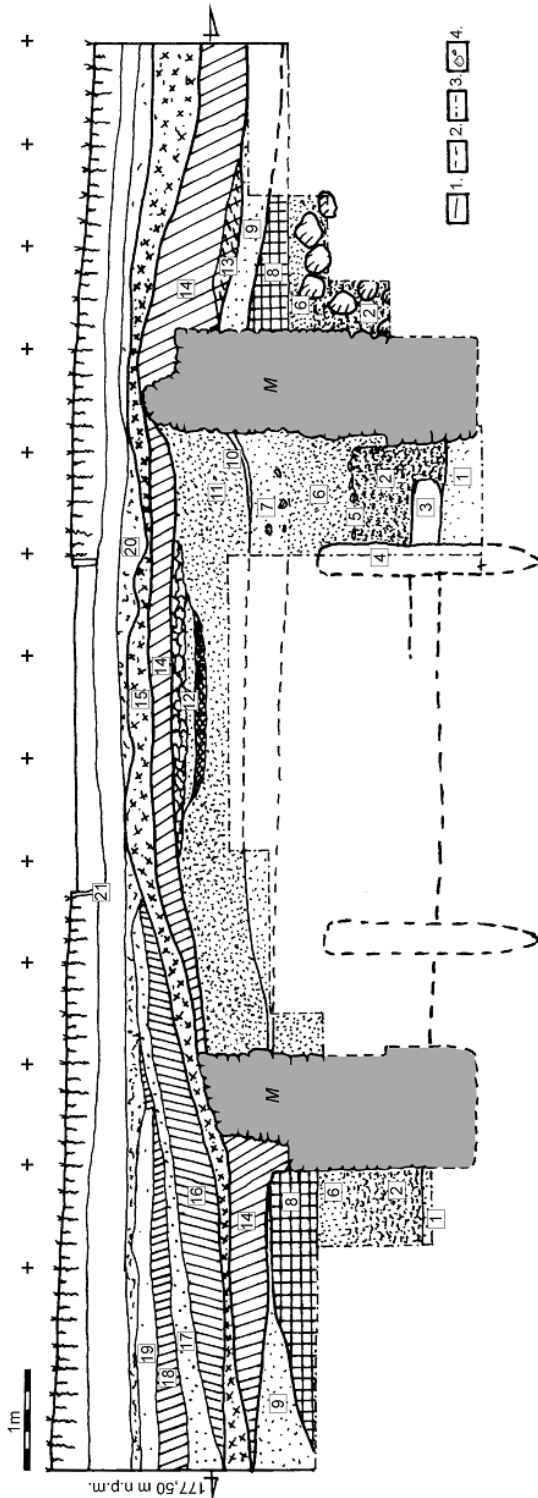

Rys. 2. Fazy i etapy rozwoju węzła Bramy Dąbrowskiej: I – umocnienia drewniano ziemne, IIa – budowla wieżowa z bramą, IIb – mur obwodowy, IIc – szyja pierwotna, III – szyja wtórna, IV – destrukcja założenia. Oznaczenie symboli: 1 – nasypy ziemne, 2 – elementy wybudowane w fazie II, 3 – elementy wybudowane w fazie III, 4 – elementy wybudowane IV, 5 – lica i przebiegi obserwowane, 6 – przebiegi rekonstruowane, 7 – słupy, 8 – słupy rekonstruowane, 9 – szalowanie czoła wału, 10 – palisada. (oprac. M. Ignasiak).

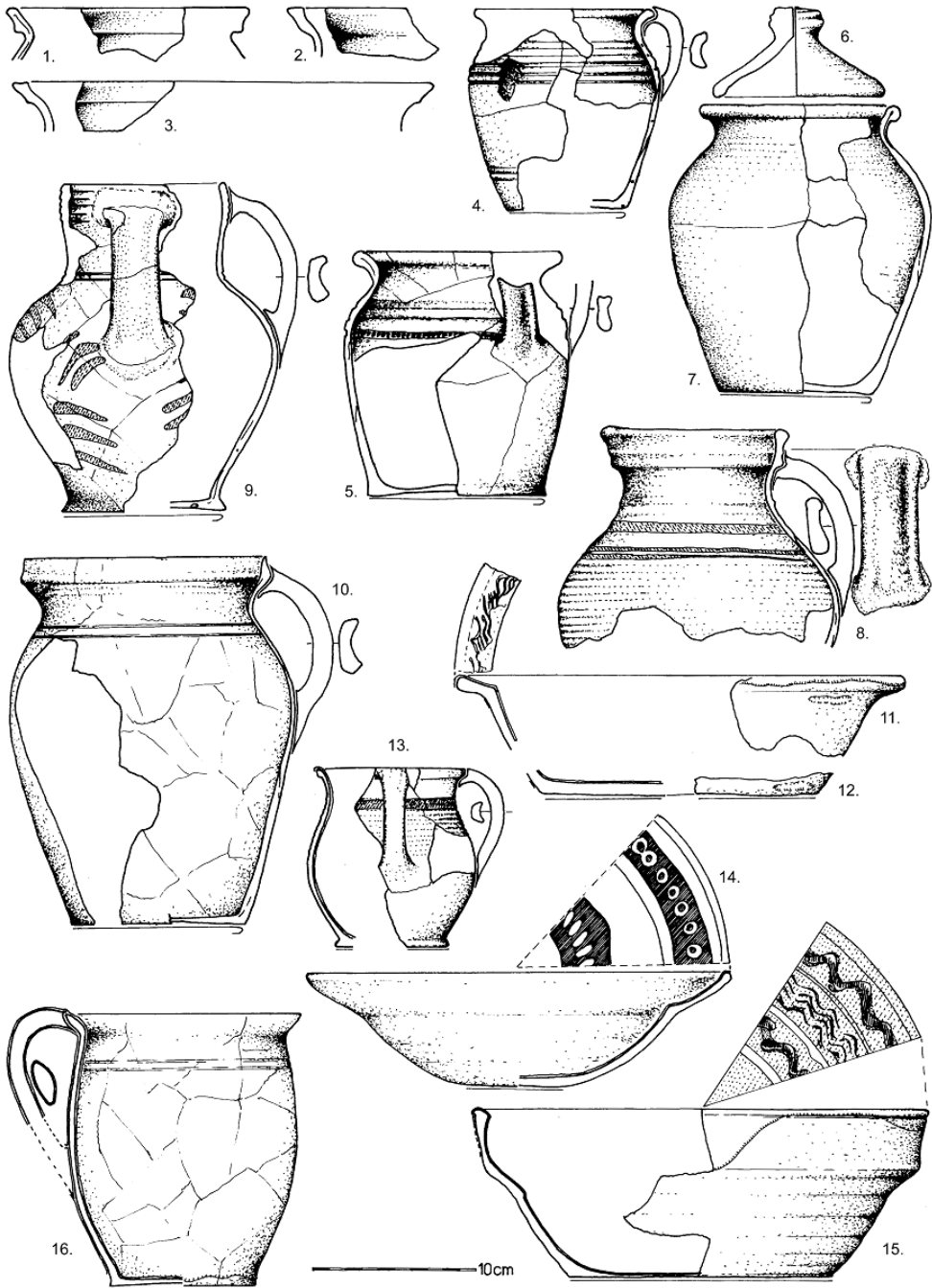

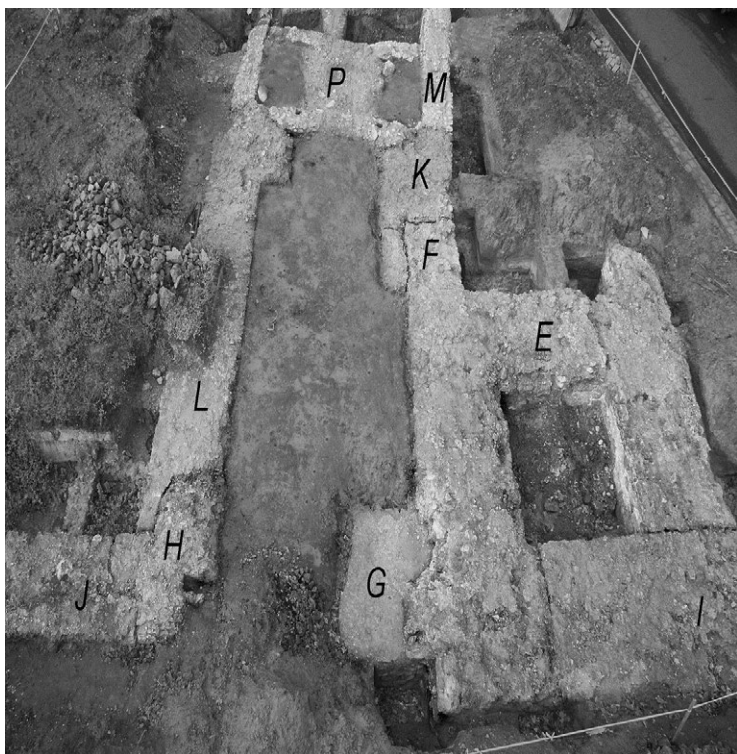
Rys. 3. Uproszczony północny profil wykopu III/2000 – przekrój przez wał i mur obronny. Opis warstw numerowanych w kwadratach: 1 – piasek calcowy, 2 – piasek poziomu przemywania, 3 – próchnica pierwotna, 4 – jama ze szkieletem konia, 5 – próchnica, 6 – szary piasek, 7 – warstwa piasku ze spalenizną, 8 – sprasowana mierzwa z drewnem, 9 – granica wykopu budowlanego związanego z wałem, 10 – rekonstruowana linia umocnienia podstawy wału, 11 – warstwy piasków nasypu wału o różnych odcieniach, 12 – szary piasek, 13 – szary piasek, 14 – warstewka glinki, gruzu i zaprawy, 15 – gruz z zaprawą – poziom budowlany, 16 – szary i żółtawy piasek, 17 – szary piasek, 18 – warstewka glinki z gruzem, 19 – zgliniony piasek, 20 – warstwowane zasypisko piaskowe, 21 – próchnica, 22 – warstwy piasku i gruzu kamiennego, 23 – próchnica z drobnym gruzem, 24 – gruz kamiennie – ceglany z gliną i spalenizną, 25 – gruzowata warstwa wyrównawcza, 26 – próchniczna warstwa wyrównawcza, 27 – humus współczesny na warstwie piasku. Oznaczenia symboli: 1 – linie obserwowane, 2 – linie rekonstruowane, 3 – styki słabo czytelne, 4 – granica wkopu archeologicznego, 5 – kamienie (oprac. M. Ignasiak).

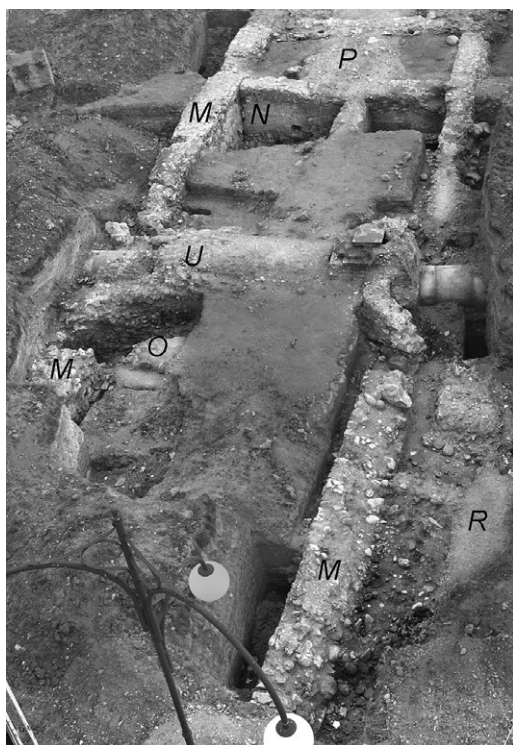
Rys. 4. Uproszczony zachodni profil wykopu I/2000 – przekrój przez przejazd szyi wtórnej. Opis warstw numerowanych w kwadratach: 1 – piasek calcowy z ciemnymi przebarwieniami, 2 – namulisko fosi z dużą ilością szczątków organicznych, 3 – belka, 4 – słup, 5 – warstwa drobnych kamieni, 6 – szary piasek z domieszką organiczną, 7 – szaro-żółty piasek, 8 – szary piasek z rumoszem kamieni wapiennych, 9 – szary piasek, 10 – piasek z zaprawą, 11 – ciemnoszary piasek, 12 – bruk na podsypkach, 13 – gruz ceglany, 14 – gruz kamienny, 15 – próchniczno-gruzowa warstwa wyrównawcza, 16 – gruz, 17 – próchnica, 18 – gruz z próchnicą, 19 – piasek, 20 – próchnica z okruchami gruzowymi, 21 – humus współczesny na podsypce piaskowej ze ścieżką dla pieszych. Oznaczenia symboli: 1 – linie obserwowane, 2 – linie rekonstruowane, 3 – granica wkopu archeologicznego, 4 – kamienie (oprac. M. Ignasiak).

Rys. 5. Przykłady ceramiki: nr 1, 2 i 3 – faza I, nr 4, 5, 6 i 7 – faza II – starszy poziom budowlany wieżowej, nr 8 – faza II – poziom budowy szyi pierwotnej, nr 9 i 10 – faza II – wyższy poziom budowlano-użytkowy budowlany wieżowej, nr 11, 12, 13 i 14 – faza III, 15 i 16 – faza IV (rys. M. Ignasiak).

Fot. 1. Fundamenty budowli wieżowej i szyi pierwotnej – faza II (fot. M. Ignasiak).

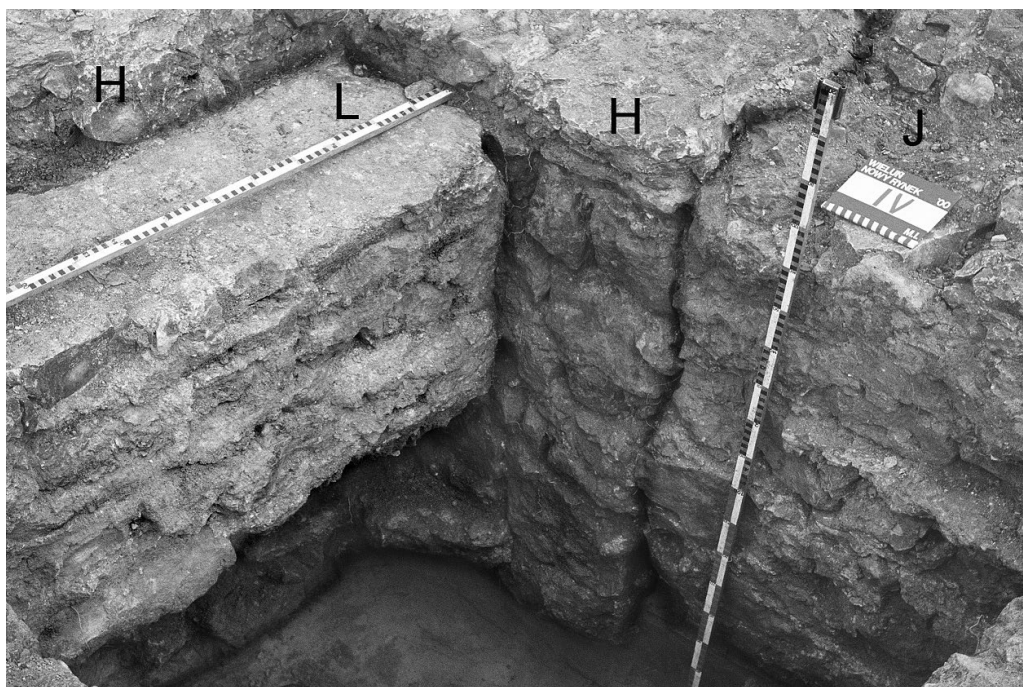
Fot. 2. Fundamenty szyi wtórnej i mostu – faza III i IV (fot. M. Ignasiak).

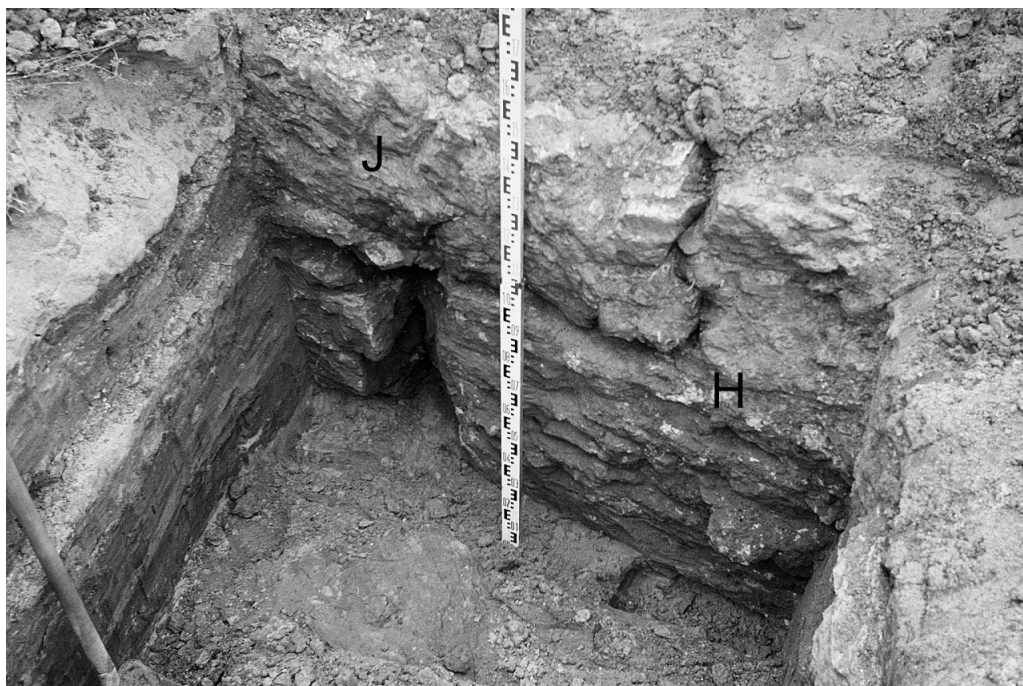
Fot. 3. Ściana wschodnia budowli wieżowej (fot. M. Ignasiak).

Fot. 4. Połączenie ściany północnej ze wschodnią w budowli wieżowej (fot. M. Ignasiak).

Fot. 5. Połączenie muru obwodowego, południowo-wschodniego węgara, i południowej ściany szyi pierwotnej widziane od strony zachodniej (fot. M. Ignasiak).

Fot. 6. Połączenie muru obwodowego z węgarem południowo-wschodnim widziane od strony wschodniej (fot. M. Ignasiak).

Fot. 7. Połączenie murów szyi pierwotnej z wtórną (fot. M. Ignasiak).

Fot. 8. Zniszczony próg łączący zachodnie węgąry szyi pierwotnej nadbudowany łącznikiem ścian szyi wtórnej (fot. M. Ignasiak).